

4. Derivace

Diferenciální počet

Mgr. Jaroslav Drobek, Ph. D.

Katedra matematiky a deskriptivní geometrie

Bakalářská matematika I

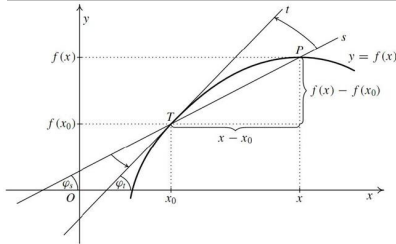

Geometrická motivace

Úkol:

Vyjádřete směrnicí tečny t ke grafu funkce f v bodě $T = [x_0, f(x_0)]$, kde $x_0 \in D_f$.

- Zvolíme $x \in D_f$, $x \neq x_0$, a potažmo bod $P = [x, f(x)]$ na grafu funkce.
- Sestrojíme sečnu s grafu funkce f určenou body T a P .
- Bod x budeme přibližovat k bodu x_0 , přičemž bod P se bude pohybovat po grafu funkce f k bodu T .
- V okamžiku, kdy x splyne s x_0 , splyne také bod P s bodem T , sečna s s tečnou t a směrnicí sečny s se směrnicí tečny t .

Směrnicí sečny s :

$$k_s = \frac{f(x) - f(x_0)}{x - x_0}.$$

Směrnicí tečny t :

$$k_t = \lim_{x \rightarrow x_0} \frac{f(x) - f(x_0)}{x - x_0}.$$

Fyzikální motivace

Úkol:

Vyjádřete okamžitou rychlost pohybujícího se hmotného bodu v čase t_0 .

Je vhodné znázornit závislost vzdálenosti, kterou hmotný bod urazí, na čase. Můžeme využít předchozího obrázku, v němž popisné symboly zaměníme za fyzikálně zažité:

$$x_0 \sim t_0, \quad x \sim t, \quad f \sim s.$$

- Zvolíme $t > t_0$.
- Uvažujeme průměrnou rychlost odpovídající časovému intervalu $\langle t_0, t \rangle$.
- Budeme zkracovat časový interval $\langle t_0, t \rangle$ přibližováním t k t_0 .
- V okamžiku splynutí t s t_0 , dojde také ke splynutí průměrné rychlosti s okamžitou rychlostí v čase t_0 .

Průměrná rychlost odpovídající časovému intervalu $\langle t_0, t \rangle$:

$$v = \frac{s(t) - s(t_0)}{t - t_0}.$$

Okamžitá rychlost v čase t_0 :

$$v(t_0) = \lim_{t \rightarrow t_0} \frac{s(t) - s(t_0)}{t - t_0}.$$

Matematická formulace

Definice 4.1

Nechť f je funkce definovaná v nějakém okolí bodu $x_0 \in \mathbb{R}$. Potom vlastní limita

$$\lim_{x \rightarrow x_0} \frac{f(x) - f(x_0)}{x - x_0} \quad (1)$$

se nazývá **vlastní derivace funkce f v bodě x_0** a označuje se $f'(x_0)$.

Dodatky

- Je-li limita (1) nevlastní, nazývá se **nevlastní derivace funkce f v bodě x_0** .
- Nahradíme-li ve formulaci **definice 4.1** limitní přechod $x \rightarrow x_0$ limitním přechodem $x \rightarrow x_0^-$ (resp. $x \rightarrow x_0^+$), obdržíme definici **levostranné** (resp. **pravostranné**) **derivace funkce f v bodě x_0** , která se označuje

$$f'_-(x_0) \text{ (resp. } f'_+(x_0) \text{)}.$$

- Skutečnost, že existuje (vlastní, nevlastní) limita (1), se slovně vyjadřuje také takto:

„Funkce f má (vlastní, nevlastní) derivaci v bodě x_0 .“

Matematická formulace

Úmluva

V dalším textu bude výraz „derivace“ znamenat „vlastní derivace“.

Poznámka 4.1

- Zavedené označení $f'(x_0)$ může vyvolat představu nějaké funkce f' . Až budeme později zavádět pojem **derivace funkce na množině**, uvidíme, že tato představa je opodstatněná.
- Zápis $f'(x)$ se někdy nahrazuje zápisem $(f(x))'$. V případě, že je funkce f zadána explicitně, spočívá výhoda tohoto zápisu v úspornosti: například $(x^2 + 3x + 2)'$ znamená $f'(x)$ pro funkci $f(x) = x^2 + 3x + 2$.

Derivace základních elementárních funkcí

Věta 4.1

Každá z následujících rovností platí pro libovolné $x \in D_f \cap D_g$, kde f (resp. g) je funkce, jejíž explicitní předpis je dán výrazem v závorce na levé straně (resp. výrazem na pravé straně) uvažované rovnosti.

$$(c)' = 0, \quad \text{kde } c \text{ je konstanta}$$

$$(x^n)' = n \cdot x^{n-1}, \quad \text{kde } n \neq 0$$

$$(a^x)' = a^x \cdot \ln a, \quad \text{kde } a > 0, a \neq 1$$

$$(\log_a x)' = \frac{1}{x \cdot \ln a}, \quad \text{kde } a > 0, a \neq 1$$

$$(\sin x)' = \cos x$$

$$(\cos x)' = -\sin x$$

$$(\operatorname{tg} x)' = \frac{1}{\cos^2 x}$$

$$(\operatorname{cotg} x)' = -\frac{1}{\sin^2 x}$$

$$(\arcsin x)' = \frac{1}{\sqrt{1-x^2}}$$

$$(\arccos x)' = -\frac{1}{\sqrt{1-x^2}}$$

$$(\operatorname{arctg} x)' = \frac{1}{1+x^2}$$

$$(\operatorname{arccotg} x)' = -\frac{1}{1+x^2}$$

Derivace součtu, součinu, podílu

Věta 4.2

Nechť funkce f, g mají derivaci v bodě $x \in \mathbb{R}$. Potom funkce $f + g$, $f \cdot g$ mají derivaci v bodě x a platí

$$(f + g)'(x) = f'(x) + g'(x),$$

$$(f \cdot g)'(x) = f'(x) \cdot g(x) + f(x) \cdot g'(x).$$

Je-li navíc $g(x) \neq 0$, potom funkce f/g má derivaci v bodě x a platí

$$(f/g)'(x) = \frac{f'(x) \cdot g(x) - f(x) \cdot g'(x)}{g^2(x)}.$$

Poznámka 4.2

Věta 4.2 bude platit i v případě, že v její formulaci budeme místo derivací uvažovat levostranné (resp. pravostranné) derivace.

Derivace součtu, součinu, podílu

Příklad 4.1 Vypočítejte

a) $(x^5 - 3x^2 + 2x - 5)'$

b) $(\sqrt{x})'$

c) $(-2 \cos x + e^x + \ln x)'$

d) $(\frac{1}{x})'$

e) $(x \cdot e^x)'$

f) $(\frac{2x-1}{x^2+1})'$

g) $(\frac{\ln x}{x^2})'$

Derivace složené funkce

Věta 4.3

Nechť funkce f má derivaci v bodě $x \in \mathbb{R}$ a funkce g má derivaci v bodě $y = f(x)$. Potom funkce $g \circ f$ má derivaci v bodě x a platí

$$(g \circ f)'(x) = f'(x) \cdot g'(y).$$

Úkol

Formulujte tvrzení obdobná jako je **Věta 4.3** s různými kombinacemi jednostranných derivací.

Příklad 4.2 Vypočítejte

a) $(\sin 3x)'$

b) $(\sin x^3)'$

c) $(\sin^3 x)'$

d) $(\ln \cos x)'$

e) $(\sqrt[3]{x^2 - 1})'$

f) $(\arctg \sqrt{x})'$

g) $(\ln(2x - 1)^2)'$

h) $(x^x)'$

Jednostranné derivace

Věta 4.4

Nechť $x_0, a \in \mathbb{R}$. Potom

$$f'(x_0) = a \iff f'_-(x_0) = f'_+(x_0) = a$$

$$f'_-(x_0) \neq f'_+(x_0) \implies \nexists f'(x_0)$$

Věta 4.5

Má-li funkce derivaci (resp. levostrannou derivaci, pravostrannou derivaci) v nějakém bodě, potom je v tomto bodě spojitá (resp. zleva spojitá, zprava spojitá).

Poznámka 4.3

Opačné tvrzení neplatí: funkce (zleva, zprava) spojitá v nějakém bodě nemusí mít v tomto bodě (levostrannou, pravostrannou) derivaci. Např. $f(x) = |x|$ v bodě 0.

Derivace inverzní funkce

Věta 4.6

Nechť funkce f má nenulovou derivaci v bodě $x \in \mathbb{R}$ a nechť existuje inverzní funkce f^{-1} k funkci f . Potom funkce f^{-1} má derivaci v bodě y , kde $y = f(x)$, a platí

$$(f^{-1})'(y) = \frac{1}{f'(x)}.$$

Derivace funkce dané parametricky

[podrobnosti](#)

Věta 4.7

Nechť $M \subset \mathbb{R}$ a nechť funkce $\phi : M \rightarrow \mathbb{R}$, $\psi : M \rightarrow \mathbb{R}$ mají v bodě $t_0 \in M$ derivace $\dot{\phi}(t_0)$, $\dot{\psi}(t_0)$, přičemž $\dot{\phi}(t_0) \neq 0$. Potom funkce f daná parametricky rovnicemi $x = \phi(t)$ a $y = \psi(t)$ má v bodě $x_0 = \phi(t_0)$ derivaci a platí

$$f'(x_0) = \frac{\dot{\psi}(t_0)}{\dot{\phi}(t_0)}.$$

Ma-jí-li navíc funkce ϕ, ψ v bodě t_0 druhé derivace $\ddot{\phi}(t_0), \ddot{\psi}(t_0)$, potom funkce f má v bodě x_0 druhou derivaci a platí

$$f''(x_0) = \frac{\ddot{\psi}(t_0)\dot{\phi}(t_0) - \dot{\psi}(t_0)\ddot{\phi}(t_0)}{[\dot{\phi}(t_0)]^3}.$$

Derivace funkce dané parametricky

Příklad 4.3

- a) Určete 1. a 2. derivaci funkce, která je dána parametrickými rovnicemi

$$\left. \begin{aligned} x &= t^3 - 1 \\ y &= \ln t \end{aligned} \right\} t > 0$$

- b) Určete rovnici tečny ke grafu funkce (půlkružnice), která je dána parametrickými rovnicemi

$$\left. \begin{aligned} x &= \cos t \\ y &= \sin t \end{aligned} \right\} t \in \langle -\pi, 0 \rangle$$

v bodě $t_0 = -\frac{\pi}{4}$.

Derivace funkce na množině

[podrobnosti](#)

Definice 4.2

Množina $M \subset \mathbb{R}$ je otevřená, jestliže pro každé $x \in M$ existuje $\delta > 0$ takové, že $U_\delta(x) \subset M$.

Definice 4.3

Nechť $M \subset \mathbb{R}$ je otevřená. Derivace funkce f na množině M je funkce g , pro kterou platí $g(x) = f'(x)$, $x \in M$; označuje se f' .

Dodatek

Skutečnost, že existuje derivace funkce f na množině M , se slovně vyjadřuje také takto:

„Funkce f má derivaci na množině M .“

Druhá derivace

Definice 4.4

- Jestliže existuje derivace funkce f' v bodě $x_0 \in \mathbb{R}$, nazývá se **druhá derivace funkce f v bodě x_0** a označuje se $f''(x_0)$.
- Nechť $M \subset \mathbb{R}$ je otevřená. **Druhá derivace funkce f na množině M** je funkce g , pro kterou platí $g(x) = f''(x), \quad x \in M;$ označuje se f'' .

Poznámky

- Zápis $f''(x)$ se někdy nahrazuje zápisem $(f(x))''$. Potom
$$(f(x))'' = f''(x) \stackrel{D\ 4.4}{=} (f')'(x) \stackrel{Pozn\ 4.1}{=} (f'(x))' \stackrel{Pozn\ 4.1}{=} ((f(x))')'.$$
- Definici derivace resp. druhé derivace funkce v bodě zobecníme prostřednictvím následující rekurentní definice.
- Označení (n) použité v matematickém zápisu znamená „římsky n “.
- Funce f se někdy z formálních důvodů nazývá **nultá derivace funkce f** a označuje se $f^{(0)}$.

Derivace vyšších řádů

Definice 4.4'

- Jestliže existuje derivace funkce $f^{(n-1)}$ v bodě $x_0 \in \mathbb{R}$, nazývá se **n -tá derivace funkce f v bodě x_0** a označuje se $f^{(n)}(x_0)$.
- Nechť $M \subset \mathbb{R}$ je otevřená. **n -tá derivace funkce f na množině M** je funkce g , pro kterou platí $g(x) = f^{(n)}(x)$, $x \in M$; označuje se $f^{(n)}$.

Poznámka 4.4

Zápis $f^{(n)}(x)$ se někdy nahrazuje zápisem $(f(x))^{(n)}$. Potom

$$(f(x))^{(n)} = f^{(n)}(x) \stackrel{D\ 4.4}{=} (f^{(n-1)})'(x) \stackrel{Pozn\ 4.1}{=} \dots = ((f(x))^{(n-1)})'.$$

Příklad 4.4 Vypočítejte

a) $(3x^2 - 4x + 5)^{(3)}$ b) $\left(\frac{x^2-4}{x^2+1}\right)^{(3)}$

Funkce daná parametricky

[zpět](#)**Definice 4.5**

Nechť $M \subset \mathbb{R}$ a necht' $\phi : M \rightarrow \mathbb{R}$, $\psi : M \rightarrow \mathbb{R}$ jsou funkce. Necht' existuje ϕ^{-1} . Potom funkce $f : H_\phi \rightarrow \mathbb{R}$ definovaná předpisem

$$f(x) := \psi(\phi^{-1}(x)), \quad x \in H_\phi,$$

se nazývá **funkce daná parametricky** rovnicemi $x = \phi(t)$ a $y = \psi(t)$.

Derivace součtu, součinu, podílu a složené funkce na množině

[zpět](#)

Věta 4.8

Nechť funkce f, g mají derivaci na neprázdné množině M . Potom funkce $f + g, f \cdot g$ mají derivaci na množině M a platí

$$(f + g)' = f' + g' \quad \text{na } M$$

$$(f \cdot g)' = f' \cdot g + f \cdot g' \quad \text{na } M.$$

Je-li navíc $g(x) \neq 0$, pro každé $x \in M$, potom funkce f/g má derivaci na množině M a platí

$$(f/g)' = (f' \cdot g + f \cdot g')/g^2 \quad \text{na } M.$$

Věta 4.9

Nechť funkce f má derivaci na množině M a funkce g má derivaci na množině $\{f(x) : x \in M\}$. Potom funkce $g \circ f$ má derivaci na množině M a platí

$$(g \circ f)' = f' \cdot (g' \circ f).$$

Konec
(4. Derivace)